

**УЧАСТЬ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ДОНБАСУ В ОБОРОННИХ ЗАХОДАХ ТА РУСІ
ОПОРУ (1941-1943 рр.)**

Я.С.Осипова

АНОТАЦІЯ

У статті на основі аналізу документальних матеріалів схарактеризовано роль та місце неповнолітніх Донбасу в організації та розгортанні оборонних заходів у регіоні. Висвітлюються основні напрями патріотичної діяльності підростаючого покоління. Особливу увагу приділено участі дітей і підлітків у русі Опору в роки нацистської

окупації.

Ключові слова: діти, підлітки, Донбас, рух Опору, окупація, патріотичні рухи.

Початок Великої Вітчизняної війни і окупація значної території СРСР гостро поставив перед радянським суспільством питання організації опору окупантам. Боротьба проти ворога на території України набула всенародного характеру і мала різноманітні форми. Поряд з дорослими на захист Батьківщини стали і неповнолітні громадяни УРСР, в тому числі й на території одного з найважливіших промислових регіонів країни – Донбасу. Однак поряд з позитивними моментами така практика мала і не негативні наслідки, оскільки ця категорія населення була вразливою і мала особливе значення для майбутнього нації і держави. Тому вивчення питань, пов'язаних з участю дітей та підлітків у боротьбі проти нацистських окупантів є важливим не лише для об'єктивної і повної реконструкції драматичних подій Великої Вітчизняної війни, але й для вироблення виваженої й адекватної державної політики в сучасній Україні стосовно такої соціальної категорії, означеної як «діти війни».

У радянській історіографії досліджуване питання частково висвітлено в узагальнюючих працях з історії України та Донбасу. Певних аспектів проблематики торкалися такі дослідники як М.В. Коваль, Н.Ф. Хорошайлов, Г.Я. Ємченко, В.А. Кульпинський, В.І. Кучер. Проте, радянська історіографія, хоча і накопичила значний фактичний матеріал, однак ґрунтувалася на марксистській методології та була обмежена ідеологічними настановами. Сучасна історична наука підійшла до переосмислення багатьох проблемних аспектів історії воєнного періоду, зокрема історії дитинства. Серед дослідників, що займаються даною тематикою варто назвати Г.М. Голиша, Н.Н. Карамашеву, О.О. Салата [1]. Однак участь дітей і підлітків Донбасу в патріотичних рухах не стала предметом самостійного дослідження. Тому метою даного дослідження є визначення ролі і місця дітей і підлітків Донбасу в патріотичних рухах та русі Опору в 1941-1943 рр. Джерельною базою наукової розвідки є документальні матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та державних архівах Донецької та Луганської областей. Серед документів особливо цінними є звіти органів влади, партійних і комсомольських організацій, матеріали періодичної преси, які дозволяють досягти поставленої мети.

Партійно-комсомольські та державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл цивільного населення окупованих територій у спротиві нацистам. Це положення лейтмотивом проходило через Директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей «Про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників» від 29 червня 1941 р. і, особливо, через спеціальну постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» (18 липня 1941 р.). Ці директивні документи закликали «створити нестерпні умови для ворога, вчиняючи акти саботажу, здійснюючи диверсії, організовуючи широкомасштабну партизанську та підпільну боротьбу» [2].

На початку війни особлива увага приділялася залученню молодого покоління до активної боротьби з нацистами. У зв'язку з цим перед учителями шкіл було поставлено завдання всією своєю роботою «зміцнювати й виховувати у нашої молоді почуття радянського патріотизму, готовність боротися з фашистськими варварами за батьківщину» [3].

Відбувалися певні зміни у навчальних планах шкіл, зокрема, більшу увагу стали приділяти фізичній та військовій підготовці учнів. Уже 26 серпня 1941 р. був підписаний наказ Народного комісара освіти УРСР С. Бухала «Про військову і фізичну підготовку учнів 8–10-х класів середніх шкіл у 1941/1942 навчальному році». У документі наголошувалося, що «одним з найголовніших завдань школи в новому

навчальному році є виховання серед молоді дужих, відважних захисників нашої батьківщини, здатних на любую жертву для блага своєї вітчизни, прищеплення молоді навиків і якостей, необхідних майбутнім бійцям і медичним сестрам» [4]. Згідно з наказом кількість навчальних годин на військово-фізкультурну і військово-санітарну підготовку.

На перший план поряд із загальною фізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини та бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони (СО). Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р. учні всіх шкіл починаючи з 8-річного віку мали на спеціальних заняттях здобувати навички користування індивідуальними та колективними засобами протиповітряної оборони [5].

У січні 1942 р. з'явилася комсомольська листівка «До радянських юнаків, дівчат і підлітків», яка вже безпосередньо адресувалася наймолодшому поколінню. У ній містився настійний заклик до юних громадян «збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам ...». 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову «Про великі недоліки у роботі піонерської організації і заходи по виправленню цих недоліків». Вона зобов'язала комсомольські організації очолити „патріотичне піднесення дітей", виховувати в них «дисципліну, стійкість... і безстрашність» та забезпечити їхню активну участь у боротьбі з загарбниками [6].

Підлітками провадився збір зимових речей для воїнів Червоної Армії продуктів та коштів для населення, що постраждало від німецьких окупантів; велася активна допомога військовим шпиталям: збір продуктів харчування, посуду тощо. Як пожежники і спостерігачі учні брали участь у протиповітряній обороні, брали участь у знешкодженні шпигунів і диверсантів, допомагали у розповсюдженні листівок серед військ противника. Так, протягом кількох місяців 1941 р. школярі м.Боково-Антрацита Ворошиловградської області зробили 100 повітряних зміїв, за допомогою яких переправляли листівки через лінію фронту [7].

Г.М.Голиш виділив сім основних мотивів, що спонукали дітей та підлітків включитися у активну боротьбу з окупантами: 1) особисті (прагнення помститися за втрату рідних та близьких, за переривання мирного життя); 2) ситуативні (викликані конкретними життєвими ситуаціями в умовах окупації); 3) психологічні (юнацький романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки); 4) громадянські (прищеплені з дитинства почуття патріотизму); 5) організаційні (масове членство у дитячих та юнацьких комуністичних організаціях); 6) вікові (прагнення самоствердитися та отримати вищий соціальний статус в очах дорослих та однолітків); 7) екзистенційних (усвідомлення себе в «бутті на межі». Ми можемо загалом погодитися з такою класифікацією, доповнивши організаційні мотиви фактом членства багатьох підлітків у оборонно-фізкультурних гуртках та організаціях, що створювало згуртованість на ґрунті спільного заняття. Набуті вміння та навички підштовхували неповнолітніх їх використати. Чимало підлітків добровільно вступили до лав Червоної Армії. Так, учень Ямської школи Сталінської області Микола Белостоцький неодноразово ходив у розвідку в тил противника і приносив цінні дані про кількісний склад і розташування німецьких військ, за що був нагороджений медаллю «За відвагу» [8].

Більш ніж 10 тис. студентів медичного, індустріального Донецького, Сталінського педагогічного інституту, технікумів і середніх шкіл м.Сталіно та інших міст і районів області по заклику комсомолу пішли на будівництво оборонних рубежів на підступах до Донбасу [9].

Після окупації території Донбасу чимало дітей та підлітків за різних обставин опинялися у місцевих партизанських загонах та з'єднаннях і ставали їх бійцями. Документи та спогади містять багато достовірних свідчень про активну участь

неповнолітніх у партизанському русі. Майже у кожному партизанському загоні були неповнолітні. Так, у партизанському артемівському загоні під керівництвом І.Г. Чапліна офіційно значився один підліток [10].

Досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі. На думку М.В. Ковалю, у партизанських формуваннях України налічувалося близько 150 бійців віком до 15 років. Відомий український воєнний історик А.С. Чайковський, а услід за ним і фундаментальне видання «Безсмертя. Книга Пам'яті України» оперують ще меншими цифрами малолітніх учасників партизанської боротьби – 103 підлітки. Проте наведені дослідниками дані, як вважає Г.М. Голиш, не можуть вважатися остаточними. Автор наводить дані, що лише по деяких з'єднаннях І.Д. Діброви, С.А. Ковпака, А.З. Одухи нараховується – 1 тис. 811 учнів – учасників партизанського руху. Тільки з 343 членів партизанського з'єднання В.С. Ушакова, що перебували на офіційному обліку, нараховувалося 12 учнів, або 4% від загальної кількості [11]. Чимало підлітків було у партизанських з'єднаннях О.Ф. Федорова, С.А. Ковпака та інших. Отже, питання про чисельність юних учасників партизанської боротьби залишається не вивченим і потребує активізації наукового пошуку.

Загальновідомою стала значною мірою міфологізованої радянською історіографією молодіжна підпільна організація «Молода гвардія», яка діяла в Краснодарі у вересні-1942-січні 1943 рр. Разом з іншими її членами були 14-річний Р.Юркін та 15-річні В.Куликов, А. Машенко, В.Лук'янченко і В.Борц. Хлопці та дівчата збирали зброю, боєприпаси і медикаменти, здійснювали антифашистську агітацію, налагодили випуск листівок, закликали населення до непокори і економічному саботажу, бойкоту окупаційних планів масової відправки молоді до Германії; на честь радянських свят розвішували червоні прапори; приймали молодь до комсомолу; вели розвідувальну діяльність, конструювали і збирали радіоприймачі і радіо передавачі, намагалися налагодити радіозв'язок з «великою землею». За шість місяців свого існування «Молода гвардія» тільки в одному м. Краснодарі випустила більш ніж 5 тис. листівок 30 найменувань. У листівках, складених на основі повідомлень Радінформбюро СРСР, члени організації закликали місцеве населення саботувати різноманітні заходи окупантів, не вірити нацистській агітації, активно захищати своє життя та майно від окупантів, ховаючи молодь та продовольство, повідомляли про хід наступальних операцій Червоної Армії та їх результативність. Учасники організації закликали: «Ставайте до лав захисників своїх прав, своїх інтересів. Бийте, троцять, знищуйте фашистів у тилу!» [12]. Така діяльність молоді вселяла надію на повернення радянської влади та швидку перемогу у війні, сприяла активізації різноманітних форм боротьби населення проти окупантів.

Збирали зброю і боєприпаси, звільнили групу військовополонених, спалили біржу праці, перешкоджали переправленню радянських людей у Німеччину, готували у місті повстання. На честь святкування Дня радянської Конституції, в ніч з 5 на 6 грудня 1942 р. С.Тюленін, Л.Шевцова та В.Лук'янченко за завданням штабу підпалили приміщення біржі праці, де знаходилися списки людей, яких планували відправити до Німеччини. Таким чином вони врятували близько 2 тис. кранодонців від угону до третього рейху. Крім того, молодогвардійцям вдалося визволити 75 бійців і командирів із Волченського табору військовополонених, а також організували втечу 20 військовополоненим із Первомайської лікарні. Планували також при ході Червоної Армії перейти до прямих партизанських дій, а потім знищивши поліцейські дільниці, підняти повстання. Молодогвардійці розробили оперативний план заволодіння м.Краснодоном і розташування сил. На початок грудня 1942 р. підпільники мали у своєму розпорядженні 15 автоматів, 80 гвинтівок, 300 гранат, близько 14 тис. патронів, 10 пістолетів, 65 кг вибухової речовини, сотня метрів бікфордова шнура. Але брак

досвіду роботи в підпіллі, недостатність керівництва з боку партійної організації і досвідчених підпільників призвели у січні 1943 р. до арешту членів «Молодої гвардії». Після арешту молодих патріотів жорстоко катували. Під час допитів з метою отримання важливої інформації виколували очі, заганяли під нігті голки, зривали нігтьові пластини, ламали пальці, вирізали груди, статеві органи, випалювали на тілі зірки, палили п'яти та забивали до півсмерті батогами тощо [13].

Проте молодогвардійці мужньо витримали тортури. Замордованих нацистами до смерті, а декількох і живих, було скинуто у шурф шахти, багатьох розстріляно. Організація молоді налічувала більш ніж 100 учасників, більшість її членів загинуло. Керівникам «Молодої гвардії» – О. Кошовому, У.Громовій, С.Тюленіну, І.Земнухову, Л.Шевцовій – Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1943 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За активну участь у діяльності цієї підпільної організації Р.Юркіна і В.Борц було представлено до нагородження орденами Червоної Зірки, а полеглих В.Куликова, В. Лук'янченка, А.Машенко – орденами Вітчизняної війни I ступеня (посмертно) [14].

Діти та підлітки активно включалися до підпільних організацій, що масово створювалися на території Донбасу в роки нацистської окупації. Активну підпільну боротьбу вела молодь сільської місцевості Маріупольського, Александрівського, Амвросіївського, Артемівського, Великоновоселківського районів. Так наприкінці листопада 1941 р. в с. Павлопіль Маріупольського району Сталінської області І.Х.Гой створив підпільну групу з 11 осіб, до якої входили вчителі та учні Павлопільської школи [15].

Комсомольська організація Будьонівського району м.Сталіно була створена у листопаді 1941 р. і діяла у селищах Будьонівка і Авдот'їно. Організаторами були вчитель історії, завуч школи №68 м.Сталіно С.Г.Матьокін та піонерський ватажок цієї ж школи С.В.Скоблов. На кінець 1941 р. до організації входило 48 осіб, серед яких були і неповнолітні. Першим кроком новоствореної підпільної організації було виготовлення листівки з назвою: «Воззвание к донецким рабочим» за підписом «Товариство партизан». В листівці молоді патріоти закликали народ до боротьби з окупантами. Листівки розповсюдили 22 листопада 1941 р. у кількості 30 примірників. Поряд з іншими формами опору члени згаданої організації підробляли документи окупаційної влади з метою врятувати молодь від відправки до Німеччини, збирали зброю і боєприпаси. Вже через декілька місяців після створення підпільники змогли вирішувати більш оперативні задачі. У січні 1942 р. п'ять дівчат Рутченківської групи допомогли групі військовополонених збігти з концентраційного табору, однак за це юні підпільниці були розстріляні [16].

Учасники загаданої підпільної групи з метою помсти організували вечірку, на яку запросили німецьких офіцерів, поки ті пили «за Велику Німеччину» Микола Градов та Євген Діденко зняли акумулятори, радіоустановки, зброю та важливі документи, що містили план наступу вермахту на Ростов [17].

Незважаючи на смертельну небезпеку молодь пускала під укіс ешелони, підпалювала склади, підривали автомашини, виводила з ладу лінії електропередач. Наприклад, Навесні 1942 р. Ваня Григорюк з товаришами прокрався до продовольчого складу Будьонівці. Вони облили всі продукти бензином, а діжки наповнили водою. Крім цього підлітки взяли активну участь у розгромі кількох автомашин, що прямували зі Сталіно до Ларинки [18]. На станції Доля підпільники вели облік вантажообігу, завдяки чому спромоглися заволодіти двома ящиками гранат, 10 автоматами і 10 пістолетами.

Штаб комсомольської організації підтримував зв'язок з підпільниками Авдот'їно, Курахівки, Мушкетово, Оленівки. Приклад підпільної організації Г.С.Матекіна наслідувала молодь Авдот'їно, яка у 1943 р. створила Авдот'їнську патріотичну групу

на чолі з Надією Льговською, Павлом Колодіним та Володею Кириловим. Найбільший резонанс мав підрив танцювального майданчика, на якому розважалися німецькі солдати [19].

У селах Покровка і Степаново-Кринка Амвросіївського району Сталінської області діяла молодіжно-комсомольська організація «За Батьківщину», яка була створена в листопаді 1942 р. мешканцем села Степаново-Кринка. До складу організації входили комсомольці – випускники Красноармійського педучилища, школи ФЗН, а також колишні учні 9 класу середньої школи. В січні 1943 р. підпільники знявши кріплення на стиках рейок на перегоні Іловайськ – Біла Будка пустили під відкритим ворожий ешелон. На початку лютого 1943 р. організації за допомогою підпільників-стрілочників створили аварійну ситуацію, в результаті якої на перегоні Іловайськ-Харцизьк зіштовхнулися два состави окупантів [20].

Водночас підлітки і самі без допомоги більш дорослих товаришів ініціювали створення підпільних організацій. Так, учні Покровської НСШ Артемівського району Сталінської області створили «Карівську спілку піонерів». Спочатку у селі діяло дві самостійні підпільні піонерські групи – Василя Носакова (5 осіб) та Надії Гордієнко (7 осіб). 15 травня 1942 р. ці групи об'єдналися. Членами підпільної організації були В.Г.Носаков, Н.К. Гордієнко, О.І. Циганкова, О.П. Нікуліна, В.П. Лагер, Б.Д. Метелів, В.Ф. Моруженко, А.Г. Циганенко, А.І.Погребняк, В.І.Ковальова, Н.І.Погребняк, А.І.Прокопенко. Наймолодшому підпільнику було 11 років, а найстаршому 16. 15 травня 1942 р. кожен з юних патріотів давав клятву зміст, якої викликає вражає серйозністю попри вік учасників: «Буду виконувати всі завдання, які мені доручить командир. Буду зберігати таємниці свою роботу у загоні. Буде мститися підлим ворогам, які принесли нам смерть і голод. Якщо я порушу клятву через трусіть або зраду, хай мої товариші покарають мене і моїх батьків. Смерть німецьким загарбникам» [21]. Діти трепетно ставилися до піонерської атрибутики і зберігали її у будинку В.Г.Носакова.

Піонери підбирали листівки, брошури з повідомленнями про розгром під Ростовом групи Клейста, про Ноту радянського уряду про звірства окупантів щодо радянських військовополонених, які скидали радянські літаки і залишали листівки у найбільш людних місцях у селі Покровське, колгоспі «Друга п'ятирічка», Будьонівці, заводі ім. Ворошилова, селі Карлівка. Крім розповсюдження листівок зі стандартним змістом юні патріоти самотужки складали тексти повідомлень для населення, випускали стінгазету. До того ж, піонери виконували завдання командирів партизанських загонів, збирали патрони, гранати, міни, зброю, перерізали телефонні дроти, допомагали пораненим бійцям і офіцерам Червоної Армії переходити лінію фронту, забезпечували їх одягом, продуктами харчування та зброєю. Підлітки також розповсюджували серед місцевих мешканців тексти радянських патріотичних пісень, наприклад, «Російська Катюша», «Розгорнувся широко фронт», «Сплять Ганси погані» тощо. Окремі тексти пісень складав Василь Носаков. Юним патріотам вдалося навіть роззброїти поліцейський пост [22].

Заслужують на увагу непересічні конспіративні здібності юних підпільників, про це свідчить те, що окупантам не вдалося розкрити діяльність «Карівської спілки піонерів». Діти постійно змінювали місце перебування свого штабу і, зрештою, розташували його в печері на околицях села. Цю печеру вони викопали власноруч. Вона складалася з коридору завдовжки 4 м, кімнати для вартового 0,5 м та кімнати 3 x 1,5 м. У власному штабі підлітки переховували поранених бійців, а також місцеву молодь, що намагалася уникнути угону до Німеччини. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1946 р. за активну підпільну роботу всіх 12 колишніх членів «Карівської спілки піонерів» було відзначено медалями «Партизан Вітчизняної війни» I ступеня [23].

Семеро учнів середньої школи с. Дяково Ровеньківського району Ворошиловградської області також створили підпільну групу. Член цієї групи Чумаченко завдав шкоди важливій телефонній лінії, яка поєднувала передові частини німців зі штабами. Він же підібрався уночі до ворожого обозу і забрав у сплячих солдатів 2 гвинтівки. Знайдені в окупантів радянські листівки хлопець розклеїв у селі [24].

Такі суто дитячі організації були скоріше виключенням, ніж правилом. Найчастіше діти та підлітки входили до складу партизанських загонів та підпільних груп, організаторами і керівниками яких були дорослі.

Незважаючи на вік неповнолітні учасники руху Опору зазнавали таких самих тортур як і їх дорослі товариші. На початковому етапі окупації партизан та підпільників прирівнювали до військовополонених, а вже у 1943 р. до учасників руху Опору почали застосовувати тільки одну міру покарання – смертну кару. Так, у березні 1943 р. всіх членів молодіжної організації с. Степано-Кринка було розстріляно, а у червні того ж року було страчено учасників молодіжної групи «Микола» с. Петропавлівка Амвросіївського району Сталінської області. 24 червня 1943 р. окупанти стратили 37 членів комсомольсько-молодіжного підпілля міст Красноармійська та Новоекономічне [25].

Архівні матеріали свідчать про масову загибель малолітніх учасників руху Опору, що пояснювалося відсутністю у дітей та підлітків необхідного життєвого та бойового досвіду, притаманним їхньому віку легковажністю та необачністю дорослих, що відправляли дітей на виконання небезпечних для життя завдань.

Слід відзначити, що більшість дітей та підлітків до смерті катували, про це свідчать архівні документи, що відклалися в результаті роботи комісій з розслідування масових розстрілів радянських громадян, а також спомини свідків зазначених подій. Так, у Ворошиловграді під час проведення медичної експертизи трупів дітей та підлітків були виявлені прижиттєві переломи кінцівок, виколування очей, вирізання грудей та сліди жорстокого побиття [26].

Крім організованих форм опору окупантам діти та підлітки включалися до різноманітних спонтанних видів боротьби з нацистами, що проявлялося у активних і пасивних діях малолітніх.

Людиноненависницька політика окупантів викликала обурення у неповнолітніх та протест. Наприклад, у СШ №10 м. Ворошиловграду учні одностайно виявили протест проти спроби вчительки позитивно схарактеризувати окупаційний режим і зірвали урок. У школах Ворошиловграду, Лисичанську, Старобільську були зафіксовані непоодинокі випадки, коли учні на портретах Гітлера писали різні образливі слова, під час занять стріляли з рогаток у портрет Гітлера. Так, учень Красно-Таловської семирічної школи Ворошиловградської області Петро Ющенко написав на портреті А. Гітлера «Гітлер – собака, поневолювач». Хлопця схопили гестапівці і після тортур розстріляли. Діти та підлітки складали вірші та розповсюджували їх у усній формі, що отримували загальну підтримку. Як приклад можна навести рядки з віршу про Гітлера:

«Ох ты, Гитлер, твердый лоб,

Закажи себе ты гроб.

Если гроба не закажешь,

То живым ты в землю ляжешь...» [27].

Нерідкими були випадки, коли маленькі патріоти на знак протесту проти злочинного окупаційного режиму носили під одягом червоні піонерські краватки та значки, байкотували відкриті нацистами навчальні заклади.

Школярі с.Масляківки Краснолиманського району Сталінської області збирали на полях боїв зброю й боєприпаси. Через підпільника Григорія Усова вони передавали місцевому партизанському загону 30 тис. патронів, 30 гранат, ручний кулемет і

декілька гвинтівок. Діти активно допомагали радянським воїнам, які потрапили в німецький полон. Ось що розповіла вчителька СШ № 1 Н.М.Лінська: «В 1941-1943 роках я навчалася в Краснограді в 3-му і 4-му класах... Вчителькою моєю була Л.Я. Горосецька. Навчальний день вона завжди починала з обговорення подій дня. Лідія Яківна радила нам допомогти військовополоненим, яких ми бачили, йдучи до школи... На дітей фашисти особливої уваги не звертали, і ми легко передавали нашим військовополоненим варену картоплю, буряки, макуху, папір для куріння, тютюн» [28].

Володимир Москаленко допоміг організувати втечу трьох військовополонених, що були залучені до будівництва шосейної дороги Павлоград – Сталіно. Хлопчика було схоплено і присуджено до розстрілу, проте він чудом врятувався. Після визволення Донбасу Володимир Москаленко став «сином полку» [29].

Марія Седнівець, якій було 14 років у січні 1943 р., ризикуючи власним життям зробила спробу врятувати від загибелі вихованців Попаснянського дитячого будинку. За цей мужній вчинок окупанти піддали дівчинку жорстоким тортурам. М.Седнівець чудом вижила, однак на все життя залишилася інвалідом, оскільки втратила око і обидві ноги [30].

Неповнолітні надавали радянським військам цінну розвідувальну інформацію. Так, 16-річна комсомолка М.Жбирь під керівництвом своєї вчительки П.Г.Шешко школи №34 в поселення шахти «Кочегарка», 7 разів добувала цінні відомості і наносили на карту данні про пересування частин противника, місця знаходження вогневих точок в Дебальцевському, Чистяковському, Єнакієвському, Горлівському районах і передавали до штабу 18-ї і 12-ої армії і командуванню 74 дивізії. Однак при виконанні восьмого завдання їх було схоплено. На допитах її кати збивали до втрати свідомості. В травні 1942 р. відважні підпільниці були розстріляні [31].

Мужність та героїзм виявив учень СШ № 7 м. Ворошиловграду, якому наприкінці вересня 1942 р. вдалося роздобути для розвідувального відділу 4-го гвардійського танкового корпусу матеріали про будівництво ворожого оборонного рубежу і ряд важливих даних про озброєння оборонного вузлу ворога. Світлана Мішлеева, піонерка-розвідниця партизанського шахтарського загону ім. Пархоменка (Сталінська область), повідомила радянське командування про місце розташування ворожого аеродрому і коригувала бомбометання радянських літаків. Дівчинку було нагороджено медаллю „За бойові заслуги". А 14-річний розвідник цього ж загону Григорій Матвієнко перейшов лінію фронту і повідомив радянське командування про чисельність бронетанкової техніки ворога, за що його було нагороджено медаллю «За відвагу» [32].

Неодноразово переходив лінію фронту, передаючи цінну інформацію про вогневі точки ворога розвідвідділу 3-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту, Віктор П'ятьоркін. Мужнього хлопчика було представлено до урядової нагороди. Діти та підлітки свідомо йшли на ризик власним життям, допомагаючи наступальним діям Червоної Армії. Унікальний подвиг здійснив юний мешканець м. Будьоннівськ Сталінської області Борис Товба. Він знешкодив декілька десятків мін, чим забезпечив необхідні умови для захоплення радянськими воїнами плацдарму. Держава високо оцінювала героїзм юних патріотів. Орденом Червоної Зірки за мужність й активне сприяння наступаючим радянським військам було нагороджено юного героя з Ворошиловградщини Бориса Ляхова [33].

Таким чином, з самого початку війни державна політика сприяла активізації участі всіх верств населення у боротьбі з ворогом, у тому числі і наймолодших членів соціуму – дітей та підлітків. Залученню неповнолітніх до різноманітних форм спротиву окупантам сприяв також масовий приклад багатьох мешканців регіону, що включалися у боротьбу за звільнення Батьківщини. Аналіз документів свідчить, що в протязом всього періоду нацистської окупації діти та підлітки Донбасу нарівні з дорослими брали активну участь практично у всіх формах боротьби з окупантами: у агітаційно-

роз'яснювальній роботі серед населення та військових, різноманітних диверсійних актах, зборі розвідувальних даних, допомозі пораненим військовослужбовцям Червоної Армії тощо, чим значною мірою сприяли наближенню Перемоги. Водночас участь неповнолітніх у активних формах опору ворогу виконувала ще одну дуже важливу для суспільства функцію: своїм прикладом героїзму та самопожертви діти на підлітки надихали дорослу частину соціуму до більш активних дій, спрямованих проти окупантів. Незважаючи на свій вік неповнолітні підходили до виконання покладених на них завдань надзвичайно відповідально і продемонстрували стійкість та героїзм, за що багато з них було відзначено урядовими нагородами, зокрема: орденом Вітчизняної війни, медалями «Партизан Вітчизняної війни», «За відвагу» тощо. Проте не слід забувати, що частина юних учасників руху Опору загинула, за що несуть безпосередню відповідальність не лише нацистські окупанти, але й почасти радянська держава. Імена маленьких героїв назавжди залишаться у пам'яті українського народу, однак імена багатьох з них так і залишилися нікому не відомими.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі аналізу документальних матеріалів проаналізовано роль і місце несоввершеннолетних Донбасса в організації і розвертванні оборонних заходів в регіоні. Освітлюються основні напрями патріотическої діяльності підросіающего покоління. Особое внимание уделено участию детей и подростков в движении Сопротивления в годы нацистской оккупации.

Ключевые слова: діти, підросіаки, Донбасс, окупація, патріотическі рухи.

SUMMARY

There was analyzed the role and place of minors Donbass in the organization and deployment of defense activities in the region, on the basis of analysis of documentary materials. There was outlined the main areas of activity patriotic rising generation. Particular attention is given to the participation of children and adolescents in the Resistance during the Nazi occupation.

Keywords: children, teenagers, Donbass, occupation, patriotic movements.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 133 с.; Хорошайлов Н.Ф. Суровые годы войны. Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны / Н.Ф. Хорошайлов. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 180 с.; Емченко Г.Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловоградщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Г.Я. Емченко. – Донецк: Донбасс, 1972. - 117 с.; Кульпинський В.А. Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни/ В.А. Кульпинський, В.І. Кучер // Радянська школа. – 1981. – № 5. – С.89-91; Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.; Карамашева Н.Н. Охрана детства в СССР в годы Великой Отечественной войны (на материалах Восточной Сибири). автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.01 «Истории Украины» / Н.Н. Карамашева. - М., 1993. – 20 с.; Салата О.О. Діяльність підлітків у роки Великої Вітчизняної війни під час мобілізації та евакуації підприємств / О.О.Салата // Історичні і політологічні дослідження. – 2005. - №1 (23). – С.128 – 133.

2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1938-1945 гг.). – М.: Политиздат, 1985. – Т. 7. – С. 223,229-230.
3. Державний архів Донецької області (далі Держархів Донецької обл.), ф. р 2852, оп.1, спр.1г, арк. 117зв.-118.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. р 166, оп.15, спр.2, арк.112.
5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.): 2-е изд. / Сост. Д.Ф. Григорович, М.К. Архипенко, П.И. Денисенко и др. – С. 24, 241.
6. Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 годов: [Сборник докум]. – М.: Политиздат, 1965. – С. 246; Лебединский В.В. Подвиг юных. Пионерия в годы Великой Отечественной войны. / В.В.Лебединский. – М.: Наука, 1975.- С. 14.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.7, оп.3, спр.1185, арк.3.
8. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С.129.
9. ЦДАГО України, ф.7, оп.10, спр. 236, арк. 5.
10. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Известные и неизвестные страницы истории/ [В.А. Анденок, М.К.Булатицкий, Н.Д.Буценко, М.А.Быстрая, В.Ф.Вовенко, А.Г.Дермайнер, И.И.Кулага, Д.И.Негрило, А.Н.Сергиенко, М.И.Сливка, Д.Н.Титаренко, Т.М.Удалова]. – Донецк: Донеччина, 2008. – С.161.
11. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны [Текст] / М. В. Коваль; АН УССР, Ин-т истории. – Киев: Наук. думка, 1977. – С.224; Чайковський А.С. Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика/ А.С.Чайковський. — К. : Україна, 1994. – С. 251; Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С.139.
12. «Молодая гвардия». – К.: Изд-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1960. – С.53.
13. Державний архів Луганської області (далі Держархів Луганської обл.), ф.311, оп. 17, спр. 217, арк. 14-21; Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов / ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я. Емченко, В.И. Калашников, Ю.Ф. Пономаренко]. – Донецк: Донбасс, 1969. – С.143.
14. История Луганского края: Учебное пособие / [Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю., Климов А.А., Красильников К.И., Семистяга В.Ф., Подов В.И.]. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С.343-344; ЦДАГО України. – ф. 1, оп. 22, спр. 85, арк. 57,77.
15. Зиновьева В.М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941-1943/ В.М.Зиновьева. – Маиуполь: ЗАО „Газета „Приазовский рабочий”, 2004. – С.70.
16. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации/ [Г.Я.Пономаренко, А.Н.Бут, И.Я.Омельяненко и др.; Редкол.: В.И.Цыбух]. – К.: Молодь, 1987. – С.149; Донецкая область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. документов и материалов / ред. кол.: Клерфон Е.Д. и др.]. – Донецк: Донбасс, 1980. – С.137 – 138.
17. Монастиренко Г. Заграва над землею Донецькою/ Г.Монастиренко// Вкарбовані в безсмертя. – К.: Молодь, 1968. – С.162.

18. Там само.
19. Там само. – С.161.
20. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации/ [Г.Я.Пономаренко, А.Н.Бут, И.Я.Омельяненко и др.; Редкол.: В.И.Цыбух]. – К.: Молодь, 1987. – С.157-158.
21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х т. – Т.2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 286; Держархів Донецької обл., ф.5000, оп.11, спр.41, арк.42; Комсомольская Правда. – 1944. – 23 мая; Донецкая область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. документов и материалов / ред. кол.: Клерфон Е.Д. и др.]. – Донецк: Донбасс, 1980. – С.145-146.
22. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации/ [Г.Я.Пономаренко, А.Н.Бут, И.Я.Омельяненко и др.; Редкол.: В.И.Цыбух]. – К.: Молодь, 1987. – С.148; Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный: [очерк]/ Н.Ф.Хорошайлов. – Донецк: Донбас, 1982. – С.37; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.): 2-е изд. / Сост. Д.Ф. Григорович, М.К. Архипенко, П.И. Денисенко и др. – С. 282; ЦДАГО України, ф.7, оп.10, спр. 236, арк. 23.
23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в 3-х т. – Т.2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 287; Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С.144.
24. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный: [почерк]/ Н.Ф.Хорошайлов. – Донецк: Донбас, 1982. – С.37.
25. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Известные и неизвестные страницы истории/ [В.А. Анденюк, М.К.Булатицкий, Н.Д.Буценко, М.А.Быстрая, В.Ф.Вовенко, А.Г.Дермайнер, И.И.Кулага, Д.И.Негрило, А.Н.Сергиенко, М.И.Сливка, Д.Н.Титаренко, Т.М.Удалова]. – Донецк: Донеччина, 2008. – С.166-167.
26. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов / ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я.Емченко, В.И.Калашников, Ю.Ф.Пономаренко]. – Донецк: Донбасс, 1969.– С.94-95.
27. ЦДАГО України, ф.7, оп. 10, спр. 221, арк. 29; Гриценко М.С. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: Учебное пособие по истории педагогики для студентов-заочников. – Одесса: Без изд., 1960. – С.47; Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. материалов и документов / ред. коллегия В.В. Шевченко, А.М., Бурлаков, Г.Я.Емченко, В.И.Калашников, Ю.Ф.Пономаренко]. – Донецк: Донбасс, 1969. – С.153.
28. Донецкая область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): [сб. документов и материалов / ред. кол.: Клерфон Е.Д. и др.]. – Донецк: Донбасс, 1980. – С.65; ЦДАГО України, ф.7, оп. 10, спр.31, арк 11.
29. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: [монографія] / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – С.148.
30. Там само. – С. 148-149.
31. Хорошайлов Н.Ф. Донбасс непокоренный: [очерк] / Н.Ф.Хорошайлов. – Донецк: Донбас, 1982. – С.21.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп.22, спр. 148, арк. 87.

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 3(53), 2013 р.

33. Кучер, В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941-1944 [Текст] / В. І. Кучер ; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1983. – С.176; ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, спр. 236, арк. 23; История городов и сел: в 26-ти т. Украинской ССР. Ворошиловградская область / глав. ред.: Тронько П.Т. (председатель) [и др.]; редкол. тома: Шараев Л.Г. (председатель) [и др.]. – К.: Укр. сов. енциклопедия, 1976. – С. 169.

Надійшла до редакції 23.10.2013 р.